

Про смисл життя з позиції соціологічної рефлексії

*Как хотелось мне жить, хоть о жизни давно отпустили,
Как я смысла искал, как я верил в людей до поры...*

Н.Коржавин

Анотація

У статті обстоюється позиція переважного права соціології (перед філософією та психологією) щодо вивчення смислів життя з прикладного та соціально-прогностичного базису. Розглянуто основні причини, що зумовлюють, на думку автора, традиції доволі стриманого ставлення соціологічної науки до смисложиттєвої проблематики. Обґрунтовується доцільність дослідження соціальних проблем не тільки з “ціннісної”, а й зі “смисложиттєвої” платформи. Наведено низку аргументів, що зумовлюють розрізнення трактовок домінантних у суспільстві цінностей, якщо їх аналізувати з огляду на знаходження/втрату смислу життя. Наголошено створення в суспільстві своєрідного “культу” правильного смислу життя, чому в історичному плані посприяли всі світові релігії та панівні після початку процесу секуляризації світові ідеології. Фактично має місце тотожність ключових позицій щодо “правильного”, “істинного” смислу життя серед абсолютної більшості ключових різновидів релігійно-ідеологічних підвалин людства. Водночас маємо суперечливий вплив традицій культивування правильних смислів життя на соціум та самовизначення людини з огляду на фактичні умови життєдіяльності. Висловлено низку доводів на користь детальнішого дослідження смислів життя в період глобалізації. Зокрема, у зв'язку із суттєвим впливом глобалізаційних процесів на деформацію, а нерідко й десаκραлізацію традиційних установок щодо смислів життя.

Ключові слова: *смисл життя, цінності, суперечності, світові релігії, ідеологічні доктрини, глобалізаційні процеси*

Який смисл соціології вивчати смисл?

Соціологічні дослідження, які тією чи тією мірою стосуються смислу життя, як правило, необхідно розпочинати з умовно виправдовувальних пояснень. Настільки потужною є міжгалузєва (“міжвідомча”) композиція, згідно з якою соціологам не радять вивчати смисли, оскільки це нібито прерогатива насамперед філософів і психологів. Не будемо повторювати весь набір аргументів, починаючи від необхідності відмовлятися від архаїки розчленованого гуманітарного знання (можливо, воно незрідка і є таким “мертвим”, бо “розчленоване”) до очевидної штучності витіснення соціології із дослідницького простору смислу. Хто переконаний у необхідності наукового синтезу, просто буде його реалізовувати, а кому комфортно у вузьких межах знання, той ніколи не сприйме аргументів опонентів. Утім, доводити органічність смисложиттєвої проблематики для соціологічної науки, на жаль, так чи інакше знову і знову доводиться. І хоча я вважаю тут є багато самоочевидного, — проте традиції склалися, і ситуація насправді потребує певних зусиль для їх зміни. Хоча особисто я дуже переймаюся, наприклад, таким показовим фактом, що на одному з популярних тематичних сайтів, присвячених проблемам смислу життя (www.hpsy.ru), де вміщено чимало праць найвідоміших авторів, включно із соціологами, на ключовому баннері є напис: “АНОНС. Смисл життя: психологія, філософія, релігія, література. Новий проект hpsy.ru. Опитування “Ваш смисл життя” [www.hpsy.ru]. Як бачимо, соціологія в переліку напрямів відсутня. І це, попри заявку авторів сайта про проведення фактично соціологічної дослідницької процедури.

Безумовно, і філософія, і психологія мають багаті наукові традиції у вивченні смислу життя. Однак серед усього розмаїття підходів і концепцій можна виокремити вельми усталені межі. Якщо дуже стисло, то у численних оглядах психологічні питання смислу життя в більшості випадків зводяться до дилеми про їх походження (суспільство, соціальне середовище або самоініціація, акт індивідуальної свідомості), а також до вивчення внутрішньої структури, впливу різноманітних смислових установок на індивідуальну свідомість тощо. Натомість у філософії превалує тематика самовизначення людини через смисл життя до вічних проблем. Філософи і релігійні діячі найчастіше дозволяють собі посісти позицію імперативності або моралізування, психологи схильні заглиблюватися у внутрішньоособистісні аспекти смислу життя й аналіз психопатологій на базі смисловтрат або “смислонезнаходжень”. Як приклад наведу глибоку, змістовну книгу Д.Леонтєва “Психологія смислу”, в якій спеціалізовано проблемі смислу життя приділено чотири сторінки в рамках одного підрозділу (і це у майже п’ятисотсторінковій праці!). Причому сам автор, до речі, зазначає, що: “Питання, у чому полягає смисл життя, не належить до компетенції психології. До сфери інтересів психології особистості належить, однак, питання про те, який вплив справляє смисл життя або переживання його відсутності на життя людини, а також проблема психологічних причин втрати і шляхів набуття смислу життя” [Леонтєв, 2003: с. 247].

На моє глибоке переконання, соціологічне поле вивчення смислів не заходить на суміжні території психології та філософії, воно вбирає їх у себе. Чи важливо для соціології, скільки людей і якою мірою проживають своє життя осмислено, як і чим ці смисли опосередковані, яким чином вони пов'язані із різними релігійними (і псевдорелігійними) віруваннями, сполучені з усвідомленням смерті, а отже, залежать від численних загроз, які смисли ретранслюються різними суспільними системами, соціальними організаціями, соціальними групами... Кожне із цих питань більш ніж “соціологічне”.

Можна, звісно, послатися на авторитет М.Вебера й учергове проголосити необхідність повернення “до витоків”. Але ж суть полягає не в тому, що, оскільки сучасна соціологічна наука вшановує М.Вебера як свого інтелектуального гуру, слід використовувати його доробок як доказовий аргумент доцільності інтересу соціологів до категорії “смысл”. Смысл навряд чи потребує навіть такого серйозного захисту. Тим паче, гадаю, що від веберівських вельми продуктивних, але обережних засновків щодо вивчення смислів соціальної дії необхідно рішучіше переходити до вивчення актів смисложиттєвої поведінки, включно із макрорівнями. Адже очевидно — питання щастя, аномії, самогубств, девіації, суспільного розвитку загалом найтіснішим чином пов'язані зі смисловим полем, якщо не впливають з нього. Та й численні соціальні рухи, а також потрясіння, революції, війни (разом із громадянськими) сягають своїм корінням того самого. У цьому плані інтерес становить сам факт необхідності й надалі переконувати і соціологів, і несоціологів в інтелектуальному праві професійної соціології чітко й масштабно досліджувати всю гаму смислових проблем.

Щоб зняти принаймні низку питань з приводу того, що мають на увазі, коли в окресленому ключі говорять про смысл, одразу наголошу, — далі йти-меться про смысл суто у значенні “смысл життя”. Не занурюватимуся ані в герменевтичні, ані в логічні, ані в жодні інші системи розпредметнення категорії “смысл”. У цьому матеріалі я намагатимуся сфокусувати свою увагу на 4-х аспектах великої проблеми смыслу життя в сучасному суспільстві: а) основні версії певного опору смисловій проблематиці в соціологічній спільноті; б) постійно дискутоване питання співвідношення категорій “цінність” і “смысл”; в) тиск різних релігійних і світських ідеологічних традицій на створення у соціумі “культу” правильного смыслу життя; г) масова безглуздість глобального суспільства за умов проголошення “торжества” осмисленого життя.

Спершу висловлю свої припущення стосовно відчуття дистанційованості, якщо не сказати, неприйняття смислової проблематики певною частиною соціологічної спільноти. Поки я вбачаю як мінімум три основні набори причин.

Історичні причини. Мабуть, найочевидніші. Одвічна опора соціології на позитивістські концепції немов передбачала сама по собі наявність смыслу в процесі людської життєдіяльності як цілеспрямованому і спонукуваному раціо. Виникає питання: навіщо ускладнювати життя (читай наукову творчість) складними й “розмитими” категоріями, що мають неоднозначну,

як сказали б фінансисти, “кредитну історію” та ще й у рамках конкурентних напрямів (філософської та релігійної традицій). На жаль, як відомо, у науці, як і в повсякденному житті, нерідко нове знання утверджується через радикальне відторгнення колишніх постулатів. При цьому мало звертають увагу на те, що найчастіше йдеться не про революційні прориви, а лише про поняттєву модифікацію. Можливо, певне (а іноді й суттєве) ігнорування категорії смислу має як одну з причин антиклерикалістські тенденції, котрі в соціологічній науці (особливо, знову ж таки, на перших етапах її становлення) були вельми сильними.

Соціально-економічні причини. В якості гіпотези я також висловлю припущення, що індустріальна доба, завдяки якій соціологія сформувалася як певна система знання, диктувала свої доволі прагматичні установки й завдання, унеможливаючи заглиблення в “тонку матерію” смислу життя. Необхідно було організувати, упорядкувати, контролювати соціум, а отже, і відповідати на доволі утилітарні запити основних замовників (зафіксувати, діагностувати тощо). Для цього потрібна була опора на якісь чіткі критерії. Категорія “смысл” із цих позицій вельми рухлива, а з позицій економізованого управлінського базису — майже ефемерна. За збереження й донині загальної екстенсивної (стосовно людини) парадигми суспільного розвитку, коли в системі пріоритетів і далі переважають відсоток прибутку, показники ВВП, продуктивність праці й вартість робочої сили, смислові питання не можуть (і, напевне, не повинні) домінувати. Вони остаточно розчиняються серед “мотивів”, “мотивацій”, “потреб” і, в гіршому разі, “цінностей”. Більшість із цих категорій можна зручніше (із різною мірою успішності й ефективності) вбудувати в систему масового виробництва і масового споживання. А от смысл одразу створює відчуття фронди. Надто спонукає до роздумів, сумнівів, імовірної незгоди із шаблонами і навіть протестів проти рутини і порядку. Інша річ, коли соціум “вибухає”, інтерес, як це неодноразово наголошувалося (див., наприклад, інтерв’ю з бельгійським соціологом М.Болль де Балем у часопису “Соціологія: теорія, методи, маркетинг”), до смислової складової соціального життя одразу зростає [Болль де Баль, 2011: с. 173–175].

Індивідуально-психологічні причини. Насмілюся припустити, що опонування широкому проникненню категорії “смысл” у категоріальний апарат соціології має низку глибоких і трагічних особистих причин, що пов’язані вже із внутрішнім світовідчуванням головних носіїв соціологічного знання, тобто самих соціологів. Оскільки більшість представників соціологічної науки — люди з високорозвиненою саморефлексією, очевидно, що на питаннях про смысл життя (особистісних, групових, суспільних) вони розуміються непогано. А отже, незрідка доходили висновків, сповнених далеко не втішними епітетами, знають, як важко смисли життя шукати, знаходити, обстоювати, реалізовувати, а реалізувавши (якщо пощастило), знову відтворювати весь (по суті нескінченний, а нерідко і “безсенсовний”) цикл. Це стосується і суспільних процесів, де про утвердження смислопокладань (особливо виражено раціонального і гуманного планів) узагалі годі казати. Отже, більш резонними видаються дослідницькі підходи з опертям радше на цін-

нісну, ніж на смислову платформу. Не так особистісно, не так суперечливо, та й замовникам зрозуміліше. Цілком очевидно, що скрупульозно і планомірно вивчати смисли означає вільно чи мимоволі і себе занурювати в це неоднозначне поле, де не уникнути, зокрема (ба й першою чергою), неупередженого самоаналізу.

Що ж стосується безпосередньо української соціології, втішає те, що останнім часом відчуваються невеликі, але суттєві зрушення у плані своєрідної легітимації смислу як соціологічної категорії. Так само симптоматично, що серед кандидатів наук, аспірантів і здобувачів з'являються дослідники, котрі намагаються більш предметно підходити до вивчення смислу на базисі соціологічного знання. Серед українських авторів, відомих мені великих наукових праць (монографії та, відповідно, докторські дисертації), безпосередньо пов'язаних зі смисловою проблематикою, дотепер можна назвати лише два прізвища — В.Бурлачук і Ю.Романенко.

Жити з “цінностями” чи зі “смилом”?

Наступний момент аналізу зумовлений численними і плідними дискусіями під час обговорення теми “смилу життя” на низці соціологічних конференцій. У перебігу наукової полеміки колеги-соціологи традиційно запитують, у чому принципові відмінності категорій “цінність” і “смил”. На що я також традиційно намагаюся відповісти за кількома позиціями (див., напр.: [Яковенко, 2010: с. 58–62]). Одразу наголошу, що не маю наміру жорстко протиставляти ці категорії. Так само як і підтримувати точку зору тих, хто стверджує, ніби має місце звичайна тотожність (із чого автоматично випливає висновок: прагнення говорити про смил — лишень невдала спроба бути оригінальним). Найпростіший і найочевидніший приклад, що його мені неодноразово доводилося демонструвати як показник можливості різночитань (і навіть полярних позицій) у змісті цих двох категорій (“цінність” і “смил”) — це “здоров’я”. Як добре відомо, саме “здоров’я” за результатами численних опитувань традиційно веде першість серед цінностей сучасної людини. Отже, коли його (“здоров’я”) фіксують як домінуючу цінність, то характеризують цей факт у більшості випадків вельми позитивно. Натомість з позицій смилу — жити заради того, щоб бути здоровим — така цінність виглядає вже, м’яко кажучи, неоднозначно. Позаяк одразу увиразнюється можливість скочування в нарцисизм, самозацикловання і, зазвичай, соціальну безвідповідальність. Тоді принципово важливо зрозуміти, які смисли реалізуватиме людина, котра зводить цінність “здоров’я” на п’єдестал. А тут спектр може бути надто широкий — від банального смилу постійно домагатися егоїстичного відчуття влади над іншими людьми, уважно стежачи за своїм начальницьким здоров’ям, і до відданого служіння суспільству (чудовий приклад М.Амосов).

Або інша ілюстрація, що унаочнює різночитання категорій “цінність” і “смил” з умовно-динамічних позицій. Простіше кажучи, можна поділяти цінності, але не вірити в досяжність їх. Людина вважатиме високою (найвищою) цінністю “Дружбу” (“Любов”, “Родину” ...), але через ланцюг зрад уже не бачитиме смилу реалізувати цю цінність на практиці. А відтак, для неї

відсутній смисл жити “заради” кохання, дітей, друзів, рідних. Люди можуть мати цінності й навіть продовжувати дотримуватися їх, але при цьому в “глобальному значенні” утратити смисл життя. У цьому контексті доречно навести такий фактичний аргумент про нетотожність понять “смисл” і “цінність”. Вважають чи не саме собою зрозумілим, що цінності у людей є. Найчастіше з’ясовують лише те, які вони, на що спрямовані тощо. А от смислу життя може й не бути. При цьому відсутність смислу життя може викликати осуд, співчуття, але не особливий подив у зв’язку з типовістю явища (безсенсовне життя). Мало того, коли намагаються кого-небудь негативно оцінювати, найчастіше говорять, що його дії, вчинки або взагалі його існування “не мають смислу”. В українській мові є не менш нещадний термін “безглуздо”. Хоча, повторюю, — у низці соціальних актів цінності і смисл можуть бути категоріями, єдиними за змістом.

Очевидні й етимологічні відмінності. Цінність — те, що “цінне”. Смисл — це те, що “осмислено”. Російсько- й україномовні дослідники давно вже помітили різночитання цього поняття (смисл) з англомовною версією (див., наприклад, уже згадувану працю Д.Леонтьєва “Психологія смислу” [Леонтьев, 2003: с. 8]), точніше, із двома версіями категорії “смисл”: “sense” і “meaning”. Ми поділяємо точку зору, згідно з якою “sense” ближче не до свідомої, а до чуттєво-поведінкової складової людської діяльності. Тоді як “meaning” більше відповідає за змістом логіко-семантичному контексту. Відповідно, обидва поняття (“sense” і “meaning”) повною мірою не передають тієї змістовності застосовно до слова “смисл”, до якої звикли у середовищі, де розмовляють і мислять російською та українською. Примітно, що в українській мові, як відомо, прийнятним є вжиток обох понять: і “сенс”, і “смисл”. Навіть у цьому, якщо шукати таку сьогодні модну близькість України до різноманітних культурно-цивілізаційних полюсів, український соціум знову виявляється бінарним (а може, синтетичним?). Утім, не стверджуватиму якусь унікальність смисложиттєвих переживань, а тим паче їхню полярність у тих, хто розмовляє англійською, українською, російською, а також іншими мовами. Задля ілюстрації пошлюся на знаменитий фрагмент із “Евгенія Онегіна”:

“Недуг, которого причину
Давно бы отыскать пора,
Подобный англицкому сплину,
Короче: русская хандра”.

Для великого поета була очевидною тотожність душевних смисложиттєвих вагань, властивих, якщо скористатися соціально-політичними категоріями, представникам елітних станів ключових імперій першої третини ХІХ століття.

Якщо спробувати поєднати найближчі до категорії “смисл” поняття “мотив” і “цінність”, то в нашому розумінні смисл життя — це передусім активна й усвідомлена складова мотивів реалізації цінностей. Проте у разі відходу від низки строгих дефініцій та уявлень стосовно категорії смислу життя в рамках модної сьогодні соціології повсякденності, то в життєвому (побутовому) значенні ми схильні розуміти під смислом чітке внутрішнє розуміння людиною того, заради чого вона живе; уявлення про те, як має

складатися її життя, і те, наскільки воно реалізується відповідно до цієї смислової програми (якщо така є чи була). Так і усвідомлення його (смислу життя) відсутності, ніби зі зворотного боку, дає уявлення про розуміння смислу життя через його втрату, пошуки, знаходження тощо. Мені дуже близька позиція Д.Леонтєва, який зазначав: “Смисл життя — це психологічна реальність незалежно від того, в чому конкретно людина вбачає цей смисл” [Леонтєв, 2003: с. 247]. Наголошу, що я не схильний ані надавати зайвої пафосності цій категорії й тим паче стверджувати її верховенство, ані нівелювати її значущість. Для тих, хто має намір докладніше розглянути питання, пов’язані зі співвідношенням поняття “смисл життя” з іншими категоріями гуманітарного знання, зокрема “життєвий шлях”, “життєва програма”, “стратегія життя”, “життєві цілі” тощо, порекомендую звернути увагу на недавні публікації Д.Рощина [Рошин, 2010: с. 95–96]. І хоча я згоден не з усіма теоретичними формулюваннями дослідника, проте скрупульозність, з якою здійснено категоріальний аналіз поняття “смисл життя”, мені більш ніж імпонує.

Незалежно від різночитань у трактуваннях (тим паче такої неоднозначної категорії) можна говорити про справжню соціокультурологічну традицію сприймати життя як таке, що потребує проживання його “зі смислом”. Зазначу: не “із цінностями”, а саме “зі смислом”. Причому я свідомо не протиставляю в цьому плані релігійну і світську традиції. Обидві вони, кожна зі своїми наборами аргументів, посприяли тому, щоб підтримувати і захочувати певного штибу потребу в пошуку, знаходженні та реалізації смислу життя. І в цьому разі для нас поки не важливо, *що* пропагувалося як першоджерело смислу: *Смисл* як дещо сакральне, богом натхненне в людині або *смисл* як усвідомлений, соціально значущий і необхідний життєвий вибір без посередництва вищих сил. На історичних витоках ідейного культивування значимості *життя зі смислом* (причому однозначно з високим смислом) спинімося дещо докладніше.

“Культ” смислу життя в релігійній і світській традиціях

Усю людську соціальну історію, як мінімум з періоду появи світових релігій, можна було б назвати такою, що персоналізовано (суб’єктно) смислонадихає. Одного разу поставивши у центр світобудови людську особистість, хоч би які мерзоти й непристойності коїлися в реальних політичному і соціально-економічному вимірах, ніхто впродовж багатьох століть не зазіхнув на те, щоб в ідейному плані змінити акценти. Навіть коректні критики колективістських практик, — а вони (практики), зазначу, здійснювалися й досі здійснюються і під прикриттям надіндивідуалістичних доктрин — не заперечуватимуть, що завжди йшлося про “нагальне” переконання людей у необхідності їхнього особистого “свідомого” вибору смислу життя, нехай навіть і на користь інтересів громади (у широкому розумінні цього терміна).

Перетлумачуючи одне з ключових положень праці М.Бердяєва “Смисл історії”, в якому він покладає на християнство відповідальність за ідею прогресу і результати реалізації цієї ідеї, можна сказати, що християнство

й іслам (а ще раніше буддизм) відповідають за ідею індивідуального і суспільного смислу життя. Саме світові релігії, які вособлюють перший етап глобалізації, вкинули, розпропагували (так і хочеться застосувати вульгарне “розпіарили”) й уніфікували в масовому масштабі для всіх без винятку представників роду людського фабулу смислу. Йти до Бога “за” і “в ім’я” смислу, перебувати у вічному пошуку Істини, самовдосконалюватися тощо (всі ідеї “богосмислу” і “людиносмислу” багаторазово і чудово описані).

Інша річ, що в колишніх аграрних цивілізаціях проблема смислу життя була звужена, як правило, рамками завдань виживання, оскільки значна частина членів суспільства постійно функціонувала в замкнутому колі відтворення умов для забезпечення вітальних потреб. Без надій і зазіхань на щось більше. Зрозумілість “колишнього” світу, про яку сьогодні стільки ностальгують, визначалася і базувалася на його видимій примітивності. Релігійні постулати, як відомо, у ліпшому разі заспокоювали надією, що смисл життя — творити добро, шукати істину, чинити благодійно, тобто якщо діяти відповідно до божих заповітів, а це принесе винагороду в потойбічному світі. Свого часу мене вразила сила-силенна прислів’їв, зібраних В.Далем, в яких чітко виявлялося бажання якнайшвидшого настання смерті як порятунку від життєвих тягарів і негараздів: “Це життя гірше смерті. Це життя і смерті не вартє”, “Відпочинеш, коли здохнеш. Помреш, так відпочинеш”, “Краще смерть, ніж злидні”, “Чим жити і вік плакати, краще заспівати і померти. Чим із плачем жити, так краще з піснями померти”, “Бійся жити, а вмирати не бійся! Жити страшніше, ніж померти” ... [Даль]. Сумирність, покірне служіння Богові, його земному намісникові й “намісникам намісника” (сюзеренам) були ключовими смисловими установками. Лишень найспритніші в торгівлі держави, де з’являлася значна верства людей, котрі мають можливість непогано пожити і поцейбічним життям, могли дозволити собі пропагувати смислові вільності, втім, у строго релігійно дозованих порціях. Як відомо, Е.Фромм чудово проаналізував цю еволюцію через категорію “свободи”. У його славнозвісній праці “Втеча від свободи” він наголошує (зокрема посилаючись на глибокі розвідки Я.Бурґхардта), що за Середньовіччя “людина була прикріплена до певної структурованої спільноти; від самого початку її життя було сповнене смислом, що внеможливило виникнення будь-яких сумнівів” [Фромм, 2003: с. 62].

Поява як світських альтернатив релігійним теоріям найвідоміших сьогодні правих (лібералізм) і лівих (соціалізм, комунізм) ідеологічних платформ означала перехід до наступного ще більш радикального етапу в культивуванні особливої значущості перебування і реалізації смислу життя. Для мене очевидно, і я неодноразово наголошував, що повною мірою поділяю точку зору, згідно з якою ліберальна (стосовно монархізму свого часу вельми ліва і навіть ліворадикальна) та соціалістично-комуністична ідеології мали спільний фундамент щодо ідеї соціального і духовного розкріпачення особистості. І таким чином, мірою завоювання відповідних попервах ідеологічних, а потім і політичних позицій поставили за смисли життєвої реалізації (повторю ще раз) творчий розвиток людини. А от хто і яким чином читав, трактував, а головне здійснював (і продовжує здійснювати) конкретні практики соціального управління, використовуючи соціальний ре-

курс лібералізму і соціалізму, важливо саме в плані кореляції між суспільними запитами і можливостями їх задоволення. Розкріпачення особистості (“істинне”, “справжнє” ... епітетів за цей час накопичилося чимало) ставало гаслом й ідейним мотором для гігантських соціальних трансформацій. Уся система політичної пропаганди (також без видимого розподілу на капіталістичну і соціалістичну) виявлялася пронизаною думкою про те, що людина — єдиний хазяїн своєї долі, вона може, а головне, повинна розвиватися відповідно до власних бажань і прагнень.

Мало того, “протиборчі” системи ще й змагалися в тому, хто більше розпіарить (тут уже точно підходить саме цей термін) себе в альтернативу іншому, демонструючи можливості із задоволення особистісних смислів життя. У результаті ми отримали воістину наймасштабніші ідеологічну, освітню, та й наукову традиції культу осмисленого проживання життя, що почали сприймати як еталон якщо не щасливої, то вже принаймні “правильної” людської самореалізації. “Усі наші традиційні духовні норми були ґрунтовані на ідеї, що кожен має робити те, що добре для людини, що істинне, що прекрасне, що веде до її розвитку і повноти її життя”, — писав Е.Фромм [Фромм, 2009: с. 108].

Утім, на практиці (і тут у критичних оцінках одностайні більшість тих, хто вміє відрізнити ідеологію від реальних процесів) жодних можливостей для значного і тим паче масового задоволення “правильних” смислів не виявлялося. Навпаки, на протигагу чудовим гаслам тотально вибудовувалася індустріальна цивілізація горезвісних “гвинтиків”. У певному ключі релігійні підходи виявилися навіть чеснішими за світські. Вони хоча б нічого не обіцяли людям у поцейбічному житті. Як уже зазначалося, для аграрної і, значною мірою, індустріальної цивілізації релігійний смисл виступав порятунком у потойбічному житті від негарздів поцейбічного життя. Також очевидно, що аграрне і навіть частково індустріальне суспільство (“пуританські” традиції) — це за своєю суттю табуйовані системи, де доречніше говорити не так про смисли-дозволи, як про смисли-заборони.

За сучасної доби, з одного боку, інфраструктурно зросли можливості реалізуватися “до”, а не “після” смерті, відчути своє життя наповненим і змістовним. З іншого боку, фактично такі можливості виявляються (для величезної кількості жителів планети Земля) дуже обмеженими. Таким чином, перехід від “індустріалізму” до “постіндустріалізму” означений двома взаємовиключними процесами: ще більшим культивуванням ідей своїх устремлінь і поряд з цим збереженням за вузького коридору справжніх способів практичного втілення прекраснодушних гасел. Для ілюстрації пошлюся на цікаву публікацію німецького соціолога П.Генова в одному із чисел часопису “Соціологія: теорія, методи, маркетинг”, присвячену оцінюванню соціально-економічних і політичних трансформацій, що відбулися в колишній Східній Європі під впливом неоліберальної ідеології та глобальних трендів. Автор чітко фіксує: “Глобалізація здійснюється через зростання обсягу переробки речовини і використання енергії, а також зростання інтенсивності сприйняття, збереження, опрацювання і використання інформації. Лише на перший погляд основним актором у цих процесах є людський індивід” [Генов, 2011: с. 28]. Натомість основними акторами до-

слідник називає економічні, політичні й культурні організації, а головним глобальним трендом вважає підвищення організаційної раціональності [Геннов, 2011: с. 29]. Отже, в дещо спрощеному вигляді я би подав еволюцію ідеї служіння людини (без особливого врахування індивідуальних прагнень її самої) як реалізацію нею суспільно значущих смисложиттєвих установок у такий спосіб: людина за аграрної доби служить государеві (і богові), за індустріальної — державі, за постіндустріальної — організації. Ідея смислу життя як шлях для розкриття здібностей заради самої людини виявляється знову осоромленою. До речі, перехід від “комунізму до лібералізму” в Україні й у всьому постсоціалістичному просторі також проходить через обіцянку розкріпачення індивідуальних можливостей особистості.

Але поки повернімося до більш аналітичних сентенцій. Для правильного розуміння загальносоціального тла, що склалося впродовж багатьох століть існування людської цивілізації, необхідно виокремити низку підходів, властивих явно чи підспудно процесу декларування характеристик смислу життя з урахуванням вищевказаних релігійно-ідеологічних традицій.

Гуманістичний і суспільний пафос. Отже, смисл життя з позицій світових релігій і домінантних світських ідеологій пронизаний уявленнями і засновками щодо його (смислу життя) значущості, якщо він спрямований на “добре”, “справедливе”, що приносить користь людині, її близьким і суспільству. І хоча під суспільством незрідка передбачають конкретну державу, релігійну громаду тощо, врешті-решт, згідно із догматикою вчень, смисл життя має охоплювати небайдужість до долі всього людства, тобто глобального суспільства. Інша річ, що воно (глобальне суспільство) в оцінках релігійних й ідеологічних проповідників поділяється на тих, хто вже “свій” (у вірі, у правильній ідеології), і тих, кого ще треба повернути в “істинну” віру чи ідеологію. У цьому, до речі, теж може (а найчастіше, на думку adeptів, і має!) полягати “істинний” смисл життя. І такого штибу месіанство зовсім не применшує, а навпаки, лише додає гуманістичного, суспільно значущого пафосу.

Розподіл (диференціація) на “правильні” та “неправильні” смисли життя. Ця установка безпосередньо впливає із попередньої. Під “правильними” передовсім передбачають соціально відповідальні вибори і реалізацію їх у процесі життєдіяльності. Ідея служіння (“Свободі”, “Суспільству”, “Вітчизні”, “Людству”, “Богові”, “Сім’ї”) — ключова і “правильна”. Усе, що суперечить такого штибу смислам, проголошується “неправильним”. Просто їсти, пити, вести так званий бездіяльний (гульгійський) спосіб життя офіційно не заохочувалося ніколи. Навіть найголовнішою мірою відповідальні нині за так званий гедонізм Сполучені Штати Америки на рівні офіційних ідеологій (лібералізм, неоконсерватизм тощо) засуджують безглузде марнування часу, асоціальну і безвідповідальну поведінку, що суперечить “базовим американським цінностям”. Один із цікавих парадоксів полягає в тому, що чимала низка сучасних стилів життя в тому вигляді, як, скажімо, їх майстерно описує М.Шульга у праці “Дрейф на узбіччя”, суперечать класичній ліберальній концепції [Шульга, 2011: с. 222–227].

Оскільки в цій доктрині особистість виступає передусім як активний і соціально відповідальний суб'єкт. Ані гедонізм, ані консьюмеризм не мають жодного стосунку до головних офіційних ідейних глобально смислових концептів сучасності. Примітно, що великих бізнесменів у всіх країнах від імені суспільства нагороджують не за їхні віртуозні здібності уникати сплати податків чи заробляти за рахунок ефективних прийомів експлуатації робочої сили, а за благодійність, меценатство, тобто “добро”: допомогу церкві, місту, області, державі... У такому разі вони мають можливість відчутти себе “правильними” на своєму життєвому шляху і скоригувати ставлення до себе навколишніх. Відповідно до платформи “правильних” смислів шлейф осудливих оцінок (своєрідна ідеологічна “анафема”) охоплює не лише тих, хто живе “неправильними” смислами, а й тих, хто живе “без смислу”, інакше кажучи, взагалі не знає, навіщо він живе.

Ностальгія за минулим (героїзація минулого). Неодноразово описаний соціальний феномен, який постійно вільно чи невільно увиразнюється в позиціях ретрансляторів і пропагандистів віровчень та ідеологій, згідно з яким КОЛІСЬ (тут можливі будь-які тимчасові посилення: від недавнього часу і до вигаданих епох) “правильні” смисли життя реалізовувалися частіше і краще. Значною мірою це пояснюється, з одного боку, схильністю до благоговіння перед історією та її міфологізаторством і, з іншого, генераційним чинником. Слід брати до уваги й те, що наочні приклади чесного служіння та реалізації “правильних” смислів відповідно до “правильно” зрозумілих ідей також взято з минулого, освячено ним. А відтак, і у зв'язку з цим воно (минуле) отримує свій бонус перед буденною сучасністю і незрозумілим майбутнім. Час “справжніх героїв” завжди виявляється десь позаду. Навіть попри те, що його (“часу справжніх героїв”) ніколи не було. А якщо й був, то ці герої були “одинаками” серед абсолютної більшості користувачів і гультаїв. І героями вони ставали на тлі безглузлого безмежжя натовпів, мас, воїнств тощо, перетворюючись на символи найчастіше вже тоді, коли обмовлені та гнані (продані та зражені) сходили з життєвої стежини.

Завищені критерії. Тут, ясна річ, ідеться про “правильні” смисли життя. За своєю суттю це часто-густо ідеали, які здатні втілити в ліпшому разі одиниці. Адже людина, котра реалізує смисли життя в усій повноті вимог загального релігійно-ідеологічного тла, має одночасно здійснити цілий комплекс установок: розкритися творчо, найчастіше це означає знайти своє професійне покликання, а на основі його і суспільне (як мінімум на груповому рівні) визнання, створити повноцінну і щасливу сім'ю, залишивши їй гідну спадщину (інтелектуальну і майнову). Не хочеться, відверто кажучи, давати зайві аргументи радикальним феміністкам, але правди не приховати, — дотепер, особливо релігійні доктрини, все викладене вище відносили до смисложиттєвих установок чоловіків. Тоді як для жінок визначали вужчі смисли життя. Однак сьогодні поступовий відхід від жорстких патріархатних постулатів веде до того, що і для жіночої половини людства ідеальні критерії почали містити творчу, професійну, кар'єрну і майнову самореалізацію. І все це має здійснюватися в процесі чесної праці, праведного життя і тієї ж активної небайдужості до долі і сподівань навколишніх. Нагадаю,

що навіть у заявах про місію(!) Міжнародного демократичного союзу, котрий сьогодні сприймається як неоліберальний (відповідно правий) інтернаціонал і жорстко критикується з лівоцентристських і лівих позицій, постулюється: “Наше бачення — вільні, справедливі і благодійні суспільства” [Арсеенко, 2011: с. 83]. Тобто проголошується знайома і знакова сентенція: “Свобода і Солідарність!” Саме це гасло вже понад два століття відображає два боки одного пориву — індивідуальну самореалізацію, що не забуває про суспільну відповідальність. Якщо говорити суто тавтологічно, то, в принципі, смисли життя — це *майже* ідеальні втілення в не менш ідеальних умовах *майже* ідеальних цілей.

Нескінченна процесуальність. “Правильні”, “ідеальні” смисли життя не можуть бути коли-небудь повною мірою реалізовані. Вони являють собою вічний процес самовдосконалення. Зупинка на цьому шляху — поступка лінощам і бездіяльності. Людина має постійно рухатися і відкривати для себе й у собі Бога, Істину, Добро, Справедливість...

Уточню, що до всього названого я не ставлюся ані критично, ані тим паче осудливо. Я лише мушу констатувати, що планка ідейних вимог надто (можливо, й правильно) висока. А отже, відповідно до цієї планки періодично (або постійно) відбувається оцінювання смисложиттєвих реалізацій. Тут також слід шукати численні “комплекси провини”, “відчуття нереалізованості” та інші складні особливості індивідуальних і суспільних настроїв. Адже, з одного боку, ми робимо кожну особистість відповідальною за пошук, здобуття і реалізацію смислу життя. З іншого боку, висуваємо до неї вельми високі вимоги. І поряд з усім цим відсутні (взагалі або значною мірою) умови, що сприяють втіленню “правильних” смислів. Як результат — соціальна незадоволеність або заглиблюється всередину людини, або виноситься назовні, що призводить до відомих соціальних потрясінь.

У практичній площині, якщо ми й можемо бачити в певному наближенні реалізацію “правильних” смислів життя, то переважно в мобілізаційному ключі, в екстремальних умовах. На мікрорівнях це, як правило, життєво-сімейна мобілізація. Наприклад, боротьба за життя дитини (інших родичів), прагнення “поставити на ноги” тощо. На макрорівнях — та сама війна, що формує завдання перемогти, вижити, зрештою, за будь-яку ціну. Цілком імовірно, що соціально-історично виникнення ідеальних концепцій смисложиттєвої реалізації — це спроба відповіді на протилежний бік проблеми смислу — соціальну інертність, соціальну безвідповідальність значної частини суспільства. Адже очевидно, що соціологію непокоять не лише ускладнення з реалізацією смисложиттєвих установок, а й, скажімо, неналаштованість (можливо, навіть відсутність у масовому масштабі) здібностей на свідоме знаходження й реалізацію смисложиттєвих установок.

Характерно, що й у разі спроб класифікації смислів присутня (явно чи неявно) традиція покладати за відправну точку якісь ідеально-правильні смисли життя. Зокрема, у згадуваній праці “Психологія смислу” Д.Леонтьєв наводить чотири варіанти відносин між смислом життя і свідомістю. Наведу важливу, на мій погляд, цитату цілком: “1. Неусвідомлена задово-

леність. Це життя, що триває гладко і без рефлексії і приносить відчуття задоволення, не спонукаючи до роздумів про його смисл. 2. Неусвідомлена незадоволеність. Людина відчуває фрустрацію, порожнечу, незадоволеність, не усвідомлюючи причин цього. 3. Усвідомлена незадоволеність. Людина відчуває відсутність смислу й активно, усвідомлено і цілеспрямовано цей смисл шукає. 4. Усвідомлена задоволеність. Людина в змозі усвідомити смисл свого життя, це усвідомлене уявлення не має розбіжностей із реальною спрямованістю життя і викликає позитивні емоції. Окремо слід зазначити п'ятий випадок — витіснення смислу життя, коли адекватне усвідомлення об'єктивної спрямованості життя несе в собі загрозу для самоповаги. Якщо життя людини об'єктивно має негідний, дрібний чи, понад те, аморальний смисл, то усвідомлення цього ставить під загрозу самоствавлення особистості. Щоб зберегти самоповагу, суб'єкт внутрішньо несвідомо зрікається істинного смислу свого реального життя і заявляє, що його життя позбавлене смислу. Насправді за цим стоїть те, що його життя позбавлене гідного смислу, а не те, що воно не має смислу взагалі [Леонт'єв, 2003: с. 249–250]. Як бачимо, п'ятий випадок, незважаючи на його поширеність і типовість, позначений дослідником фактично як додатковий (“окремий”). І саме в ньому при характеристиках смислу життя містяться такі епітети, як “істинний”, “гідний”, що передбачає деякі “правильні” критерії, стосовно яких “життя людини об'єктивно має негідний, дрібний чи, понад те, аморальний смисл”. Таким чином, авторитетний психолог виходить у своєму аналізі з того самого дисонансу між “істинним” і “аморальним” смислами. Найпоказовішим є епітет “дрібний”. Тобто в суспільстві існує уявлення про “великі” (нереалізовані або не здатні реалізуватися) смисли життя і про “дрібні”. Щоправда, я б не погодився з однозначним формулюванням, ніби людина “внутрішньо несвідомо” зрікається істинного смислу. Багато хто здійснює цей акт цілком свідомо (і це в реальності виглядає куди трагічніше). Гадаю, “п'ятий випадок” — це радше різновид 2 і 3 варіантів, коли існує усвідомлене чи неусвідомлене відчуття незадоволеності смислами життя. Доволі цікаво, що у 3 пункті автор не втримався і запровадив у полярності “усвідомлення–неусвідомлення” і “задоволеність–незадоволеність” також діяльнісну характеристику: “активно, свідомо і цілеспрямовано цей смисл шукає”. З людської позиції це виправдано, натомість з аналітичної навряд чи. Позаяк такі полярності, як “шукає–не шукає”, “активно–неактивно”, “цілеспрямовано–нецілеспрямовано”, потребують особливої диференціації і, отже, врахування при оцінюванні смисложиттєвих орієнтирів.

У цьому контексті й досі недостатньо досліджуваною соціологами залишається найактуальніша проблема “згасання” смислів життя, коли фактично люди втрачають серйозну мотивацію для саморозвитку. Досить назвати лише такі чинники, як незадоволеність професійною самореалізацією і відсутність повноцінних сімейних стосунків. У результаті мають місце смисловтрати, пов'язані з можливостями особистісного зростання і позитивного самоствердження в якості повноцінних батьків. Навіть за цими двома основними параметрами людського смислового розвитку ми маємо значний

відсоток людей, які розчарувалися і втратили надію на відновлення раніше бажаних і, можливо, на якомусь етапі утверджуваних смислів.

Отже, загальне ідеологічне тло, що поєднує релігійні і світські постулати, постійно ретранслює в суспільне середовище такі вимоги-позиції: 1) людина має жити зі смыслом; 2) цей смысл має бути позитивним — приносити користь самій людині і суспільству; 3) лише в такий спосіб людина може відчувати своє життя щасливо прожитим і здобути суспільне схвалення.

Наголошу спеціально: тут наведена ідейна (й ідеальна) платформа, котра постійно через систему навчання, виховання, наукові й релігійні канали впливу подається як еталон індивідуальної поведінки. Ясна річ, звідси виключено (абсолютно свідомо) сферу діяльності мас-медіа і вже тим паче реальні політико-економічні практики. Навпаки, я саме намагаюся наголосити ту фактичну суперечність, відому всім, хто має бодай невеликий життєвий досвід, між смислами життя, зумовленими “суспільною ідеологією”, і життям як таким з його реальними умовами і можливостями, тобто більшою мірою тотальними неможливостями ці смисли реалізовувати. Саме на цьому фундаментальному “незбігові” базуються численні висновкові лінії щодо соціальних аспектів смисложиттєвої проблематики. Власне, дотепер, незважаючи на всю лібералізованість, постіндустріальність, демократичність (“демократотранзитність”) суспільних відносин, постульовані “правильні” чи “істинні” смисли життя являють собою подолання, передусім подолання соціальних умов, що обмежують, ба навіть зовсім знищують бажання осмисленої та суспільно значущої реалізації. У політичному звучанні, розвиватися, керуючись “високими” гуманістично зорієнтованими смислами життя, означає за суттю опозиційну, ба навіть радикально опозиційну життєдіяльність. Тут слід виокремити, як мінімум, три умовні пороги, що перетворюють реалізацію позитивних смисложиттєвих устремлень чи не на громадянський подвиг:

- 1) загальна інертність і тенденційність соціального середовища, яке воліє жити в усталених умовах і для якого будь-яка позитивна реалізація — закид і обвинувачення в його нездатності до “справжнього” життя;
- 2) традиціоналізм форм і принципів управління (підпорядкування, тотальний контроль тощо);
- 3) розчленованість загального соціуму, а, отже, збереження ідентифікації “свій”–“чужий” за багатьма лініями соціальної диференціації.

У цьому зв’язку, ясна річ, виникає безліч питань, над якими соціологи (і не лише вони) ламають полемічні списи. Насамперед: що первинне, так звана природа людини, котра зумовлює і конформізм, і інертність, і заздрість, і агресію щодо успішних, цілеспрямованих, “смисложиттереалізованих” представників суспільства, чи соціальні умови, котрі багато в чому саму цю природу визначають і відтворюють?

Смисли життя за доби глобалізації: вислизання традицій

Не могу не заторкнути впливу горезвісної глобалізації на смисложиттєву сферу. Але спершу ще раз зазначу важливість тісного поєднання індивідуальних смислів життя зі смислами життя суспільства. Індивідуальні й суспільні смисли пов'язані не тільки через відому регламентацію суспільством певного спектра особистісних смислових виборів, а й на інших засадах.

По-перше, смисли життя явно або латентно ув'язуються зі “служінням” суспільству, з користю для нього.

По-друге, смисли життя пов'язані зі смислами існування соціумів, окремих соціальних інститутів, що скріплюють соціум. Особливо це стосується діяльності ключових соціальних інститутів (освіти, охорони здоров'я, армії, церкви...). Чесне виконання суспільних обов'язків у системі їх функціонування (навчати, лікувати, захищати, рятувати...) — традиційні смисложиттєві установки мільйонів людей, завдяки яким суспільства зберігають свою цілісність. Руїнація суспільних систем і соціальних інститутів, насамперед держав, призводить до величезної кількості смисложиттєвих втрат.

Тому все, що ми сьогодні відносимо до наслідків глобалізації, найбезпосереднішим чином стосується системи усталених смисложиттєвих установок. Перелічу лишень низку доволі очевидних результатів глобалізаційних трансформацій, що впливають на смисложиттєву сферу. Поняття “Вітчизна” стає ефемерним, позаяк традиційна держава перетворюється на частину політекономічних агломерацій. Армії дедалі більше починають нагадувати потішні війська (або модифікуються в структури для “внутрішнього користування”) у зв'язку з тим, що країни і без збройного опору здаються без бою в економічну кабалу колективним фінансовим структурам. Сільськогосподарські працівники із подивом дізнаються, що їхня праця також не надто державі й потрібна, оскільки є виробники сільгосппродукції із сильніших країн чи об'єднань країн, що створили правила, згідно з якими розвиток “вітчизняного” сільського господарства економічно недоцільний. Працівники промислової, банківської й багатьох інших сфер (особливо в пострадянських державах) незрідка мріють потрапити в солідні закордонні компанії із системою соцгарантій, менеджментом тощо. Таким чином, смисли служіння Вітчизні дедалі частіше стають долею для наївних громадян, на яких очікує чергове розчарування, коли вони дізнаються, хто і за скільки “продав” або “заклав” їх більш досвідченим і вправним конкурентам. Утім, “служити” МВФ, Світовому банку, ООН або навіть абстрактному Людству — така ідеологічна культура ще не сформувалася. Цей феномен утрати віри в необхідність служіння колишнім державам не новий. Достатньо пригадати принаймні початок минулого століття, коли одразу кілька імперій (Османська, Австро-Угорська, Російська) у дивовижно стислі терміни перетворилися на політичні фанти. Проте їх населяла сила-силенна людей, котрі до певного часу вірили в них і пов'язували свої індивідуальні смисли з цими державними утвореннями. Та якщо раніше місце вакуума і тотальної фрустрації колишніх соціально значущих “державницьких” або “монархічних”

смислів заступали надідеології, що давали людям наднадію в тотальній кризі, а на базі цих ідеологій виникали нові чи переоформлювалися колишні держави, то сьогодні, як зазначають численні спеціалісти, немає такої надідеї. Горезвісна двополюсна система крім решти (а може, і передусім) давала тим, хто перебував усередині кожного з протиборчих таборів, відчуття глобальної значущості як рятівників людства (одні рятували світ від капіталізму, інші — від комунізму). Втрата цієї глобальносислової “шапки”, гадаю, ще недостатньо оцінена дослідниками. Нехай це пролунає по-блюзнірському, але нам неодноразово доводилось чути визнання людей про те, що вони заздрять своїм старшим родичам, померлим до 1991 року, оскільки ті знали, “навіщо” жили і “за що” вмирили. “Свобода”, котра зараз, мабуть, залишилася єдиним магічним поняттям, що закликає вірити й “боротися” за краще майбутнє Людства, виявляється ще більш абстрактним і вихолощеним терміном, ніж лібералізм і соціалізм у періоди їхніх соціально-революційних тріумфів (нехай навіть і в національно обмежених модифікаціях). Тим паче, що і концептуально “свобода”, як відомо, лише частина тих самих колишніх надідеологій, включно, до речі, з комуністичним варіантом. І якщо за колишніх часів глобальні соціальні бродіння, що виступають наслідком втрати контролю колишніх еліт над загальною економічною, фінансовою і політичною ситуацією, а головне над власними амбіціями і зашкарбленими уявленнями, що не відповідають зміненим обставинам, компенсувалися, як ми вже вказували, перспективними ідеями, то сьогодні вочевидився вакуум глобальних смислів. Колишні дискредитовані, нові вигадувати безглуздо — вони являтимуть собою компіляцію колишніх смислових установок. А практичним утіленням ідеалів Свободи, Рівності й Братерства — займатися нікому. Глобальне суспільство характеризується не відсутністю амбіційних ідей, здатних ізнов надихнути, а надихнувши, обдурити горезвісні “маси”. Воно перебуває в тотальній, як сьогодні модно говорити, виконавчій кризі, коли “наперсточництво” світової еліти (без жодного національного, расового, релігійного, мовного тощо поділу) стає дедалі очевиднішим завдяки новітнім комунікаційним технологіям і збільшенню числа освічених людей. Суспільний негатив (унаслідок накопиченого негативного досвіду) і нездатність до реалізації смислів, що історично перебродили, дедалі важче перекидати з континенту на континент. Розвиватися (якщо ставити перед собою таке завдання) можна тільки “всередину”. А це означає деформувати сформовані тисячоліттями правила гри. Як продовжувати, наприклад, жити за принципом “розділяй і владарюй”, коли треба ділити те, що на правах світового паю тобі ж і належить? І таких абсурдів невпинно більше. Але сказати чесно людям, наприклад, що їхні смисли життя не пов’язані з життєдіяльністю конкретної держави, яка вже кількаразово “заставлена” і “перезаставлена”, ще не наважуються. Утім, розумні представники соціуму про це давно здогадуються. Як, наприклад, свого часу здогадувався й у розпачі писав про зрадництво Франції на початку Другої світової війни Антуан де Сент-Екзюпері [де Сент-Екзюпері, 2003: с. 92]. Зараз усе прозоріше і прозаїчніше. І це ще один компонент у загальній системі ускладнень із визначенням соціально значущих смислів.

Тому можна передбачати підвищення актуальності смислів у системі мікрозв'язків. Однак і тут маса проблем. Жити “заради” сім’ї за умов руйнації сім’ї не менш важко, ніж жити “заради” Батьківщини, коли вона швидко змінює орієнтації або взагалі зникає. Професійна сфера також стає вельми рухливою. Дедалі більше причин і чинників змушують людину змінювати сфери зайнятості, не пов’язувати себе однопорядково з корпоративною стратегією (фірма, завод, фабрика, організація тощо). Традиційно тривкі системи професійної самореалізації, такі як армія і правоохоронні структури, хоч і меншою мірою зазнають дихотомії, проте робота в них дедалі частіше перетворюється на спосіб заробляння пристойної пенсії й забезпечення трампліна на постпенсійний період або, зрештою, створення умов для не надто “жорсткої посадки” після виходу на заслужений відпочинок.

Таким чином, індивідуалізація й автономізація життєвого простору для значної кількості людей роблять неактуальними звичні “правильні” смисли життєвої реалізації. І тут знову спостерігається відомий суттєвий дисонанс. Смисли життя насправді в їхній історико-ідеологічній традиції та фактичній значущості не можуть не включати суспільної компоненти. Простіше кажучи, людина не може до кінця відчувати успішність реалізації свого смислу життя, якщо це не присвячене комусь або чомусь (конкретним людям, Сім’ї, Державі, Людству, Богові, Всесвіту...). І чим раціональніша, чим освіченіша особистість, тим це відчутніше усвідомлюється. Комерційна сфера дає статок, самовпевненість. Одначе повну самоповагу може дати тільки усвідомлення суспільної корисності, а от її треба ще самому собі довести. І “вихід” людини, як писав Е.Фромм, “із доіндивідуального існування” і “повне усвідомлення себе як окремої істоти” [Фромм, 2003: с. 73] означають “вхід” у простір, що виявляється більшою мірою сповненим сумнівів, ніж упевненості. Назагал свідома людина має знаходити для себе смисли свого існування, більше не покладаючись на колишні й нові підказки. Вони, як правило, спекулятивні й фіктивні.

Соціальний простір не став надто складнішим, як це незрідка наголошують. На мою думку, він ніколи не був простим для розумних людей. Достатньо звернутися тут у плані аргументів до світової літератури. Приміром, навести знамениті муки принца Гамлета, а на їхньому тлі спостерігати, як сказали б сьогодні, геополітичний перерозподіл сфер впливу із використанням внутрішньодинастичної боротьби. Складність сучасного соціального простору полягає насамперед у збільшенні кількості людей, здатних до критичного мислення, й у зростанні можливостей до якомога чіткішого, неупередженого аналізу того, що відбувається. Причому за умов, коли більше немає ілюзій стосовно будь-яких релігій (не на рівні правильних гуманних ідей, а на рівні меркантильних практик), ідеологій, політичних режимів. Більше нікуди сховатися і фактично нікуди бігти, якщо ти, звісно, не “ковбасний” емігрант. Утім, пов’язувати своє життя із загальною фабулою розвитку людства, — як це свого часу намагалися робити, наприклад, А.Швейцер, В.Вернадський, Б.Рассел, Е.Фромм та інші гуманісти доби, що минула, — досі залишається екзотичним вибором у системі діяльності усталених макрокорпорацій, котрі до того ж вельми наполегливо змагаються між собою принаймні за збереження колишньої величній атрибутки.

Звісно, можна заперечити, що такі муки і сумніви стосуються мізерної частки відсотка від усіх мешканців планети. Але я можу відповісти, що, по-перше, це найбільш інтелектуаломістка частина людства. А, як правило, саме вона створює “глобальні смисли” або всім намагається оголосити про “кризу”, “катастрофу”, “проблеми” тощо. По-друге, те, що чітко розуміє найбільш свідомо і схильна до сумнівів частина загального соціуму, як правило, в менш концентрованому вигляді присутнє у відчуттях тих, хто внаслідок обставин не може до кінця “замислюватися” і “промислювати”.

Проблема смислу серед тих, хто живе без смислу

У цьому зв'язку виникає ще одна делікатна тема, котру дослідники розглядають або не надто охоче, або надто узагальнено. Якою мірою виправдано говорити про смисли життя, якщо періодично виникають великі сумніви в тому, що багато людей узагалі здатні чітко думати про власні смисли життя, їх свідомо обирати і прагнути здійснити? Можна навіть сказати, що відоме соціально-психологічне ускладнення вивчення таких неоднозначних проблем, як смисл життя, полягає в тому, що ті, хто займається його вивченням, так чи інакше володіють ним (смилом), компетентні з цілої низки соціальних питань і зорієнтовані на пізнання. Їм незрідка важко погодитися з іншою реальністю, в якій можуть існувати люди, яким у принципі, можливо, й не спадало на думку замислитися, навіщо вони існують і в чому їхнє життєве призначення. Виникають і відтворюються два майже паралельні “ментальні” світи, один із яких намагається зрозуміти інший, свідомо чи мимоволі нав'язуючи йому свої правила (у цьому разі правила якісного самоосмислення). Я вже якось зазначав, що відома практика вивчення смислів за методикою граничних смислів (МГС) демонструє цікавий результат: чимала низка випробуваних зізнаються, що почали замислюватися над своїми смислами життя, лише коли були залучені до експерименту. Мені також доводилося стикатися з подібним феноменом при організації власних скромних досліджень. Один із авторів і пропагандистів цієї методики Д.Леонт'єв щиро радіє тому, що експериментатор виступає в ролі такого “первосмислорушія” [Леонт'єв, 1999]. Однак, напевно, куди важливішим є питання, якою мірою ми можемо покладатися на відповіді цих респондентів, якщо вони до початку “ініціації” перебували в цілком “безсенсовному” стані. Про наслідки такого смислового поштовху взагалі годі казати. Адже добре відомий парадокс, згідно з яким не зрозуміло, що краще — пробудити в людині проблему смислу життя і, якщо вона не впорається з її практичним вирішенням, зробити її нещасливою або ж зберегти такого індивіда у щасливо-безтурботно-безсенсовному стані. Гадаю, що соціологам крім усього іншого дуже важливо навчитися розуміти соціальне самопочуття тих, хто аморфний і достатньо інертний до проблем пошуку і реалізації якогось смислу життя, саморозвитку тощо, не кажучи вже про смисли розвитку суспільства (суспільств).

Виникає своєрідна суперечність. З одного боку, створена справжня традиція і навіть культ осмислено прожитого життя, а з іншого — не можна не фіксувати численні приклади відсутності в людини смислу як такого. У ре-

зультаті жити без смислу вважається неправильним, ганебним з офіційних позицій, але водночас установка шукати, знаходити і реалізовувати особистісно- і тим паче соціально відповідальні смислові установки сприймається як девіація в середовищі та в оцінках людей, що пливають за течією життя. Пошуки смислу життя мимоволі спонукають до необхідності розумового напруження. Соціальне середовище — навпаки, сфокусоване на всіляких способах розслаблення. Основна маса людей поверхова, споглядальна, інертна. Задовольняється принципом легкого і швидкого задоволення. Таким чином, позитивна, свідома реалізація смисложиттєвих установок наражається на певні перешкоди. Але якщо вище я виокремлював три умовні пороги, то в цьому випадку схарактеризую їх, скориставшись методом “ставити дитячі запитання”. Наведу лише кілька: Чи можуть усі (більшість) жити із “правильними”, “істинними” смислами життя? Чи можуть вони (смисли життя) у цієї більшості виявитися реалізованими таким чином, щоб у момент переходу з одного світу в інший люди відчували, що жили повноцінно? Чи можуть усі бути творчими, самоактуалізованими, здатними до саморозвитку людськи, що не піддаються спокусам споживчого суспільства? Чи можна — і якщо “так”, то яким практичним чином — здолати бажання людини задовольнитися спрощеними (примітивними) споживчими практиками? Що виступає першоосновою таких практик — соціальні умови, що сформувалися, чи внутрішня схильність людської особи до відносно пасивної, нетворчої, інерційної діяльності (а також до лінощів і бездіяльності)? Що означає наявність сили-силенної людей, які, власне кажучи, не знають (і не намагаються замислюватися), у чому їхній смисл життя, — наслідок соціально-економічних обмежень або ж результат дії внутрішніх психобіологічних феноменів, що “блокують” такого роду “раціональну тривогу” і “смислову активність” у свідомості індивідів? Що робити зі світовою економікою, базованою переважно (якщо не сказати винятково) на фабулі зростання споживання, так що зниження споживчої активності виступає сигналом тривоги для її (світової економіки) самопочуття? І, отже, чи можливе подолання суперечності між примітивно-споживчою глобальною економікою і соціумом, котрий, якщо вірити послідовним гуманістам, має ставати дедалі більш “постматеріалістичним”? Чи здатне організоване людство відмовитися від практики силового і монопольного розв’язання криз, коли заради прибутку, економічного зростання, глобального впливу тощо одні організують убивства (фізичні, моральні, психологічні...), інші, відповідно, перетворюються на убивць, а треті (абсолютна більшість) — опиняються у ситуації пасивних спостерігачів (співучасників) насильства, погоджуючись зі звичністю такого стибу дій? У результаті фрустрація тих самих ідеальних позитивних смислів життя виявляється долею і перших, і других, і третіх...

Висновки

Підсумовуючи викладене, зазначу, насамперед, що в соціологічній науці є свій цілком очевидний інтерес до смисложиттєвої проблематики, тому більш ніж дивною видається необхідність постійного чи не виправдовуван-

ня при артикуляції аргументів доцільності для соціології входить в це проблемне поле. Я також згоден, що сьогодні є чимало незримих порогів, що заважають представникам соціологічного знання без сумнівів і вагань брати на себе інтелектуальну відповідальність вивчати смисложиттєві орієнтації.

Крім суперечностей поняттєво-категоріального плану, що обертаються навколо співвідношення слів “цінності”, “цілі”, “сенси”, “потреби”, “мотиви”, “мотивації” тощо, не менш важливим є розуміння суперечностей, пов’язаних із можливостями/неможливостями усвідомлення і реалізації смисложиттєвої складової свідомості й діяльності. Для соціологічної науки важливе не тільки знання механізмів соціального “запуску” питань про смисл (суспільство/самоініціація), а й розуміння того, наскільки конкретні соціальні умови вможливають або внеможливають для людей (яких, в якому відсотковому відношенні тощо) відчувати своє життя як таке, що проживається осмислено.

Так само важливе визначення “кількісних” і “якісних” характеристик тих представників соціуму, котрі або взагалі ніколи не стикалися по-справжньому з цією болючою проблемою і лише нечітко відчують своє життя безсезонним, або втратили чи втрачають (а отже, важливо зрозуміти характер і рівень втрат) смисложиттєві установки, позаяк живуть за траєкторією соціальної (або вже просто вітальної) інерції. Для мене очевидно, що ця тематика цілком резонно має глобальний вимір. Мільярдна спільнота заслуговує на спроби усвідомлення того, хто, якою мірою і чим керується при побудові смисложиттєвих перспектив.

Історико-соціальні реалії такі, що має місце багатовікова загальна практика продукування позитивного соціального пропагандистського тла, в якому головну роль відіграють суспільно значимі сенси життя. Вони (сенси суспільного служіння, моральної поведінки і творчого розвитку) і далі залишаються як теоретичною відповіддю на соціальні потреби консолідації суспільства, так і вправною ідеологічною зброєю, що має мало спільного із практикою повсякденного соціального буття. Це випробуваний століттями ідейний важіль управління, що пристосовується під оновлювані соціально-технологічні порядки. З одного боку, проголошується і соціально агітується, що людина має проживати життя зі смыслом. З іншого боку — реальні споживчі та квазігедоністичні практики (у будь-якій із цивілізацій — без винятку) генерують позиції, за якими особливі творчі сенси життя не потрібні. А ті, хто занадто заглиблюється в ці проблеми, — найімовірніше маргінали. Позитивний життєвий смисл — це радше соціальна опозиція, що має відповідні іронічні й навіть осудливі епітети — від дивацтва до радикальніших оцінок з боку інертного і зацикленого на власному нерозчленованому “Я” соціумі.

Людей, які чітко і самостійно знаходять і прагнуть реалізувати сенси самореалізації, абсолютна меншість. Більшість існувала і далі існуватиме в інертному ба навіть активному стані спротиву щодо високих смисложиттєвих орієнтирів. Як основні причини тут можна визначити і наявні форми економічної діяльності, і, напевно, ще не остаточно вивчені механізми індивідуального психосоціального гальмування, що сягають своїм корінням, можливо, ще давніх адаптаційних практик. Хоч там як, але су-

спільству в особі його управлінської ланки й досі здебільшого потрібні люди з виконавчою психологією і соціальною позицією, що не передбачає смислової ініціативності, високого рівня смислових домагань. Ми маємо глобальне суспільство підкорюваних і підкорених індивідів за умов підвищення ідеологічної амплітуди значущості самоорганізовуваних людей. У сучасному соціумі продовжують вигравати ті, хто живе спрощеними смислами або псевдосмислами. Тоді як програють ті, хто думає про достатньо високі життєві стимули, і особливо ті, хто намагається зберігати гуманістичну платформу своїх смислопокладань. І це за наявності традиції осудливого ставлення до людей, які не мають смислу життя чи обирають “хибні” смисли.

Замість невеликої примітки

Я жодною мірою не претендую на маніфестування необхідності створення чергового напрямку або окремої галузі соціології, як це зараз заведено і навіть модно. Я лише хочу ввести (повернути) категорію “смысл” як цілком повсякденний, звичний елемент соціологічного аналізу. Скромні популяризаторські устремління автора вже здійснилися після того, як словосполучення “соціологія смыслу” ввійшло в Соціологічну енциклопедію за редакцією В.Городяненка. Викладацькі амбіції були з лихвою реалізовані в період від 2003-го до 2005-го, коли однойменний експериментальний курс, завдяки підтримці Б.Нагорного (завідувача кафедри соціології Східноукраїнського університету ім. В.Даля), був включений до програми підготовки спеціалістів і магістрів соціології. Вже тоді, попри великий інтерес студентів до смислової проблематики, виникла величезна кількість фундаментальних питань. Частина з них тут висвітлено. Утім, нерозв’язаними залишаються ключові з них: навіщо розуміти багато чого про власні смисли та смисли індивідуального, групового і суспільного розвитку, якщо: по-перше, це мало кого хвилює навіть у найближчому оточенні, а якщо й хвилює, то ніхто нічого змінювати не збирається; по-друге, в реальних практиках (виробничо-побутових) навіть слово “смысл” мало вітається, якщо не викликає агресію; по-третє, вивчення смыслу життя виступає, як мінімум, джерелом персонального дисонансу. І навіть щира радість за професійні успіхи нашого молодого колеги А.Мельникова (одного з тих, хто свого часу був змушений слухати навчальний курс “Соціологія смыслу”), який пов’язав свою творчу долю з екзистенціальною соціологією, не може компенсувати сумнів у доцільності спроб до вивчення смисложиттєвих парадоксів у рамках навчальних програм. Перефразуючи відому фразу Наполеона стосовно Китаю, можливо, і тут доцільно визнати: “Смысл спить — ну й нехай собі...”?

Джерела

Арсеенко А. Что такое неолиберализм в контексте современной “экономикс” и экономики / А. Арсеенко // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2011. — № 2. — С. 78–106.

Бердяев Н. Смысл истории / Н.Бердяев. — М.: Мысль, 1990. — 136 с.

Даль В. Пословицы русского народа [Электронный ресурс] / В. Даль // Библиотека Гумер — культурология. — Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/dal/02.php.

Леонтьев Д.А. Методика предельных смыслов (МПС) : Методическое руководство / Леонтьев Д.А. — М. : Смысл, 1999. — 36 с.

Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Леонтьев Д.А. — 2-е изд., испр. — М. : Смысл, 2003. — 487 с.

Роцин Д.Г. Категорія “смысл життя особистості” в системі суміжних понять гуманітарних наук / Д.Г. Роцин // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія. — 2011. — Вип. 1–2. — С. 94–98.

Сент-Экзюпери А. де. Военный летчик. Маленький принц / Сент-Экзюпери А. де ; [пер. с франц. А. Тетерниковой]. — М. : Издательство АСТ : Ермак, 2003. — 235, [5] с. — (Классическая и современная проза).

Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм ; отв. за выпуск Ю.Г. Хацкевич. — Мн. : Харвест, 2003. — 384 с. — (Философия. Психология).

Фромм Э. Кризис психоанализа / Э. Фромм ; пер. с англ. / под общ. ред. П.С. Гуревича. — М. : АСТ : АСТ МОСКВА, 2009. — 252, [4] с. — (Философия. Психология).

Шульга М.О. Дрейф на узбіччя. Двадцять суспільних змін в Україні / Шульга М.О. — К. : Друкарня “Бізнесполіграф”, 2011. — 448 с.

Экзистенциальная и гуманистическая психология. — Режим доступа : <http://hpsy.ru>.

Экзистенциальная социология в лицах: Интервью с Марселем Болль де Бале / А. Мельников, М. Болль де Баль // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2011. — № 2. — С. 163–177.

Яковенко А.В. Про смисли та цінності при вивченні соціальних процесів / А.В. Яковенко // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. праць ; вип. 16. — Х. : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2010. — С. 58–62.